

Vastureformatsioon Eesti ajaloo

Vello Helk. Jesuiidid Tartus 1583–1625: vastureformatsiooni eelpost Põhja-Euroopas. Tartu, 2003. 375 lk.

Ajal, kui Nõukogude Eesti ajaloolased pidid suuremal või väiksemal määral tegelema materialistliku klassivõitluse temaatikaga, oli väliseestlastel võimalus pühenduda ajaloo vaimsemale küljele, sealhulgas kirikuloole. Usk liigutab teatavasti mägesid, ja seda arvesse võtmata pole kirjutatud ajalugu objektiivne. Ning aega mõõdeti ka Nõukogude Liidus kristliku ajaarvamise järgi. Kuigi ka kommunism on vaadeldav usulise nähtusena, on usuvoole rohkem, ja arvesse tuleb võtta kõiki. Väliseestlase Vello Helgi raamat Tartu poolaegsetest jesuiitidest vaatab aega ja kohta, kus vastamisi olid katoliiklus ja protestantlus. Kuigi pagulasena ei saanud ta külastada Eesti pinnal asuvaid arhiive, sisaldub osa Eesti ajalugu puudutavaid materjale sellises olukorras uurija õnneks välismaal. Nüüd on valminud uurimus tõlgitud ka eesti keelde.

Jesuiite on Eestis seostatud sagedamini millegi negatiivsega. Eestlaste poolametlikuks usuks on jäänud luterlus, jesuiitide ordu kutsuti aga ellu protestantluse vastu suunatud vastureformatsiooni ilminguna. Jesuiitidele on omistatud põhimõte "eesmärk pühitseb abinõu", kuigi nad ise seda eitavad. Sõnaga "jesuiitlik" tähistatakse salakavalat ja ebaausat. Selles suhtes on Vello Helk nende vastu tunduvalt sõbralikum, lähtudes teadlasele vajalikust objektiivsusest. Ta lõpetab oma raamatu põhiosa kokkuvõtte, tõstes esile jesuiitide siinset koolitegevust kui aastal 1630 Tartus asutatud rootsi gümnaasiumi (mis kahe aasta pärast jätkas ülikoolina) eelkäijat (lk. 204). Siiski jääb faktiks, et ülikool asutati alles pärast Poola aja lõppu, ja ei ole teada, et jesuiitidel oleks olnud samasuguseid kavatsusi. Juba aastal 1632 avati gümnaasium ka Poola valitsust mitte tunda saanud Tallinnas, kuhu jesuiitide tegevus hoopiski ei ulatunud. Seega oli jesuiitide arvatus mõju andnud Tartule vaid kaheaastase edumaa. Liialdatud on sisekaanel tõlkija Kaarel Piirimäe sõnad, et jesuiitide enda gümnaasiumit võib lugeda eestikeelse kõrghariduse alguseks, sest gümnaasiume peetakse

tavakohaselt keskharidust andvateks õppeasutusteks, sõltumata nende taseme kõrgusest, ja eestikeelse hariduseni jäi – kui ka pidada eestikeelset ülikooli jesuiitide õppeasutuse järglaseks – veel sajandeid.

Raamatust on aga võimalik välja lugeda ka jesuiitide tegevuse eestlastele kahjulikke külgi. Nii soovis Antonio Possevino koloniseerida Liivimaad katoliiklike sisserändajatega (lk. 56). Tekib küsimus – kui suures ulatuses? Raamatu viiest lisast esimene ütleb, et väheste põliselanike juurde kaaluti kümnete tuhandete uute inimeste toomist (lk. 215) ja nende jaoks, lisaks vähestele olemasolevatele linnadele, mitme uue rajamist (lk. 217). Jääb üle tänada saatust, et need plaanid tulijate puudusel teoks ei saanud.

Eestlasi ei käsitletud mitte-katoliiklastena, vaid eksiteele juhitud vana usu pooldajatena (lk. 87), mis on võrreldav sellega, kuidas Türgi kurdid on kuulutatud mägitiirklasteks. Aastal 1612 keelas kuningas Sigismund kohalikule maarahvale luterlike jutluste pidamise (lk. 168), mille järel jesuiidid lasid sõduritel kirikus eestlaste vastu vägivalda tarvitada (lk. 178). Eestlased ilmutasid aga usulist mässumeelsust – kui neid kiriku ühest uksest välja kihutati, jooksid nad teisest uksest sisse tagasi (lk. 180). Võib-olla tuli eestlastel pidada Rootsi aega heaks juba enne Põhjasõda, võrreldes seda Poola ajaga? Teiseks kaitsesid eestlased vana maausu aluseid, avaldades vastupanu pühade puude maharaiumisele (lk. 203). Võitluses osalt maausku meenutava nõidumisega ületas Rootsi aeg aga Poola oma negatiivses mõttes.

Omamoodi huvitav on lugeda, miks tulid jesuiidid just Tartusse – Liivimaal olevat olnud keskne asend, mistõttu tal olnud võtmeroll ja temast oleks võinud saada tugipunkt kogu Põhja- ja Ida-Euroopa rekatoliseerimiseks (lk. 13). Seega ei asugi Eesti Euroopa serval. Ja lisaks reformatsiooni tagajärgedele taheti kaotada ka 1054. aasta kirikulõhe tagajärjed. Possevino arvates olnud Liivimaalt võimalik levitada katoliiku usku idasse ja läände, Venemaale ja Rootsi (lk. 13). Venemaa kese jäi aga rohkem lõunasse ning reformeeritud Saksamaa, Inglismaa, Šveitsi ja Madalmaadega polnud üldse piire. Peale Venemaa põhjaosa oli maismaapiir keset Eestit olemas tõesti ka Rootsi valdustega, ja raamatu kokkuvõttes saabki läänesuunast põhjasuund (lk. 191).

Nagu ristiusk sai alguse imetegudest ja jesuiitide ordu rajamisel olid olulised Ignatius Loyola ilmutused, nii saatsid imed ka jesuiitide tegevust Tartus. Jumalakartlikkuse tõttu loobusid paljud

Poola sõdurid rüüstamisest, vastutasuks said nad juba esimeses tulevahetuses rootslastega tunda Jumala armulikkust (lk. 134). Jumalat teotanud talupoegi tabas aga taevane karistus (lk. 159). Raamatu autor ei pea vajalikuks võtta seisukohata üleloomulike jõudude sekkumise võimalikkuse osas ega otsida juhtunule muid seletusi peale jesuiitide antava. Olles katoliikliku maa autori sulest lugenud, et kõik imed ei määragi pühakuks olemist, sest mõnda tüüpi imesid esineb ka protestantide ja ketserite juures, tahaks aga teada, kuidas suhtus Jumal näiteks neisse protestantlikesse Rootsi sõduritesse, kes võitluses Liivimaa pärast lõpuks ikkagi peale jäid.

Eesti talupojad olevat kohelnud paatreid suurima aukartusega – heinakuhja, mille preestrid olid lamanud, lahutasid nad ülejäänud heinast ja jagasid võrdsete osadena loomade vahel (lk. 158). Jällegi tahaks võrdlusmaterjali, kuidas suhtuti sarnases olukorras luterlikesse vaimulikesse. Võrdlusmaterjali puudumine ongi raamatu üks peamisi puudusi. Autorit võiks kritiseerida ka selle eest, et ta jätab paljud järeldused lugeja enda teha. Samas oleks ta tänuväärset tööd teinud isegi siis, kui piirdunuks vaid allikapublikatsiooniga, sest välismaisesse arhiivi jesuiitide dokumente lugema läheksid vaid üksikud.

Raamatus on sõnastuslikke eksimusi ning küsitavusi. Näiteks on öeldud, et 1560. aastal pidas Saksa Ordu Härgmäel oma viimase välilahu (lk. 9), kuigi on teada, et lahingut pidas Liivi Ordu, mis oli olnud küll Saksa Ordu haru, kuid iseseisvunud juba 1525. aastal. Kui on räägitud Tartust ja ruteenidest (lk. 23, 37), siis näib, et tänapäevaste ruteenide asemel on mõeldud tänapäevaseid ukrainlasi. Probleemid loogikaga tekivad, kui on öeldud, et sobilikest preestrikandidaatidest ei tulnud kaks arvesse (lk. 20).

Eksimused võivad sageli tekkida tõlkimisel. Raamatu vana ja uue eessõna võrdlemisel tundub, et ka autor ise on muutunud aastatega sõnaosavamaks, kuigi sedagi muljet võib osaliselt mõjutada uue eessõna kirjutamine otse eesti keeles. Ent ka tõlget on enamikel eestlastel parem lugeda, kui hakata otsima rahvuskaaslase uurimuse võõrkeelset originaali.

Simo Runnel

Saksa kaupmeeste varandus 18. sajandi lõpul

Die Nachlass-Verzeichnisse der deutschen Kaufleute in Tallinn / Tallinna saksa kaupmeeste varandusinventarid 1777–1800, III kd. Koost. Raimo Pullat. Estopol, Tallinn, 2004. 294 lk.

Mie linnade ja kohtute arhiivid (nt. vaeslastekohtud¹) sisaldavad arvukalt varaloendeid. Tallinna Linnaarhiivi kollektsiooni tuleb selles osas lugeda kõhkcluseta üheks rikkalikumaks ja allikamassiivina kompaktsemaks. Varandusinventare on Tallinnast teada alates 15. sajandist, kuid järgnevatest sajanditest on neid säilinud rohkem, 18. sajandist näiteks 500. Viimatimainitud on juba aastaid pälvinud ajaloolase Raimo Pullati huvi. Ta on võtnud oma huviorbiiti Tallinna saksa kaupmeeste 18. saj. varaloendid ja publitseerinud neid alates 1997. aastast kolmes mahukas köites. I osa (1702–1750) sisaldab 47, 2002. a. ilmunud II osa (1752–1775) 24 ja III osa (1777–1800) 21 varaloendit.

Nii materiaalse kui ka vaimse kultuuri uurimiseks on pärandi- ehk varandusloendid või ka -inventarid ajalooallikana väga hinnatavad. Mida massiliselt neid mõne konkreetse piirkonna ja perioodi(de) kohta on, seda värviküllasemalt saab portreteerida vastavat ühiskonda. Inventaride seeriaviisilisus, homogeensus ja sotsiaalne esinduslikkus erinevatel ajalooperioodidel peegeldavad ühelt poolt materiaalse maailma ja elukvaliteedi arengut, kuid teiselt poolt ka muutusi sotsiaalsetes suhetes ja väärtushinnangutes. Head lisamaterjali pakuvad inventaride sisse- ja väljajuhatavad saatetekstid ning lisamärkused. Varaloendid on vaid esmapilgul kiretud. Sisu lähemal uurimisel hakkab meile kõnelema nii varaomaniku enda asine "väike" maailm kui ka teda ümbritsenud

¹ Selle kohta lähemalt: K. Roosileht. Vaeslastekohtud. Eesti Ajalooarhiivi toimetised / Acta et Commentationes Archivi Historici Estoniae 11 (18). Tartu, 2003.